

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

ЮНУСОВА ЄВГЕНІЯ ЙОСИПІВНА

УДК 130.2

**КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР РЕЛІГІЇ
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ**

*Спеціальність 09.00.04 — філософська антропологія,
філософія культури*

**Автореферат дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата філософських наук**

Харків – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Воропай Тетяна Степанівна,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, професор кафедри
теоретичної та практичної філософії;

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Газнюк Лідія Михайлівна,
Харківська державна академія фізичної культури,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін;

кандидат філософських наук, доцент
Артеменко Ярослава Ігорівна,
Національний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри філософії та політології

Провідна установа: Центр гуманітарної освіти НАН України,
кафедра філософії науки та культурології, м. Київ

Захист відбудеться “ 15 ” червня 2005 р. о 15.15 годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради Д 64.051.06 у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна, за адресою: 61077, Харків-77, пл. Свободи, 4, ауд. IV-65

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, за адресою: 61077, Харків-77, пл. Свободи, 4

Автореферат розісланий “ 11 ” травня 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Бортник Л. А.

Актуальність теми. Поліцентричність як певна ознака сучасної культури нерідко є причиною конфліктних та конфліктонебезпечних ситуацій, особливо в нових незалежних державах, які довгий час існували в ситуації ідеологічної та культурної моноцентричності (моноідеї). Найбільш типовими галузями, де внутрішній діалог частіш за все характеризується конфліктністю і призводить до домінування однієї спільноти над іншими, є релігія та політика. Монологічний та абсолютистський підходи часто приводять до серйозних міжполітичних та міжрелігійних конфліктів і зіткнень. Не є винятком й Україна. Дана ситуація актуалізує звернення до досліджень феномену комунікації (її принципів, мети, завдань та можливостей), до необхідності осмислення його в широкому філософському та теоретико-культурному аспектах.

З початку ХХ століття тема комунікації посідає одне з центральних місць у філософії і тим самим сприяє виділенню нового напрямку – комунікативної філософії. В рамках цього напрямку формуються різні підходи до визначення феномену комунікації, в яких з різних боків визначається роль, місце, цілі, завдання, принципи та етика комунікації. Інтерес до феномену комунікації як до певної структури людського існування, в просторі якої здійснюються основні види його діяльності, з часом не тільки не зменшується, але й посилюється. Комунікація розглядається як своєрідний простір, інструмент та принцип культури, завдяки якому здійснюється міжкультурний діалог. У такому розумінні комунікація виступає як мета, як засіб і як умова для рішення глобальних проблем людства. Однак практично за межами комунікативної філософії залишився релігійний дискурс. І це при тому, що європейська культура, незважаючи на виклик нігілізму та антигуманізму минулого і нинішнього століття, продовжує базуватися на традиціях християнства як на світоглядному, так і на екзистенціальному рівнях.

Актуальність звернення до релігійної комунікації в сучасній “ситуації пост-модерну” зумовлена цілою низкою чинників. По-перше, незважаючи на те, що релігія значною мірою все ще являє собою традиційний ареал культури з усталеними типами комунікації та частіш за все розглядається як можливий глухий кут на шляху до міжкультурного діалогу, саме в релігії сьогодні народжуються ті ферменти нового, які слугують імпульсами до переосмислення і перевідкриття сутнісних для релігійного життя та релігійної свідомості відносин. В рамках екуменічного руху виникає зміна комунікативних стратегій – від стратегії подібності до стратегії розрізнення, які отримують позитивний статус. По-друге, важливе значення для сучасної філософії культури має дослідження співвідношення релігії і науки. Тому в руслі цих процесів є актуальним проведення компаративного аналізу цих галузей культури, як парадигмальних комунікативних практик. По-третє, концептуалізація релігійної комунікації дозволяє розкрити її специфіку як “ідеальної моделі”, а також виявити її значення в контексті нових українських та світових реалій. Відстоюється положення, що релігійна комунікація має фундаментальне значення для розуміння комунікативних вимірів культури взагалі. Дослідження комунікативного простору релігії допоможе не

тільки оцінити роль християнства в європейській культурі, але побачити саму культуру в ролі комунікативного простору, який містить, як одна з креативних моделей, релігійну комунікацію.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Тема спілкування або комунікації не є абсолютно новою, оскільки усвідомлювалась і артикулювалась ще в еллінській культурі, але, як відзначають дослідники, усвідомлення глибинного значення комунікації, її смислових і соціальних джерел, відбулося лише в ХХ сторіччі. Цілі і завдання, поставлені в дисертаційному дослідженні, потребують звернення, передусім, до сучасної філософії комунікації. Тому головна увага в дисертації звернена на корпус філософської літератури, яку відносять до комунікативної філософії.

Дослідженням комунікації або спілкування займалися представники багатьох наук – психологи, соціологи, філософи та ін. Емпіричне дослідження комунікації відбувалося в межах соціології масової комунікації, яка вивчає тенденції і особливості масових інформаційних процесів, вплив ЗМІ на зміни суспільної та індивідуальної свідомості. Однак необхідно відзначати, що комунікація тут розуміється як суто інформаційний феномен, процес передачі або обміну інформацією. Головна увага тут зосереджена навколо таких питань, як і що повідомляється, по якому каналу, кому і з яким ефектом.

Розробка різноманітних класифікацій спілкування здійснювалась у вітчизняній філософії радянського періоду в рамках соціологічного підходу. На основі марксистської методології були визначені головні форми спілкування – матеріальна, духовна, пряма, опосередкована тощо. В рамках цього підходу комунікація і спілкування були представлені як два різних типи взаємодії людей. Під комунікацією розуміли суто інформаційний процес, основними рисами якого є односпрямованість, керування, суб'єкт-об'єктний зв'язок, асиметричність. Її структура описувалась за схемою: відправник → повідомлення → одержувач. Щодо спілкування, то його розуміли як соціальну взаємодію людей, як специфічний вид людської діяльності, в основі якої лежить праця і виробничі відносини, головною метою яких є досягнення спільності. Поняття “спілкування” в цьому сенсі тлумачилося ширше, ніж “комунікація”, його особливість полягала в тому, що воно включає в себе не лише обмін інформацією, але також має практичний, матеріальний, духовний і практично-духовний зміст. Як головні риси спілкування виділяли симетричність, діалогічність, партнерство, суб'єкт-суб'єктний зв'язок. Якісні риси спілкування та діалогу збігаються. Спілкування тлумачиться як діалог, комунікація – як монолог. Ці положення відстоюють М. С. Каган, Б.А. Родіонов, В.П. Конецька, Є.А. Лобовікова та ін.

У західній комунікативній філософії склалися головні підходи (антропологічний, гносеологічний, екзистенціальний, діалогічний і практичний) щодо дослідження феномену комунікації, де були визначені роль, значення, місце і етика комунікації в структурі людського буття (Л. Фейєрбах, Ф. Розенцвейг, К. Ясперс, М. Бубер, К.-О. Апелль, О.-Ф. Больнов, Ю. Габермас та інші). Розробці головних ха-

рактистик діалогу були присвячені роботи К. Ясперса, М. Бахтіна, В. Біблера, М. Бубера, О.-Ф. Больнова, Г. Буша, Ф. Розенцвейга та інших.

Знаходженню універсальних умов комунікації, завдяки яким уможлиблюється людське спілкування і розуміння, були присвячені роботи К.-О. Апеля, Г. Йонаса, В. Кульмана, М. Ріделя, Ю. Габермаса та інших.

У сучасній українській філософії комунікація досліджувалася в роботах О.М. Єрмоленка, В. Малахова, Н.А. Бусової (в контексті етико-правової проблематики), Л.А. Ситніченко (в контексті феномена комунікації).

Дослідженню комунікації в науці, її формам та значенню для розвитку наукового пізнання присвячені роботи Т. Куна, І. Лакатоса, Е. Мецжер, М. Полані, К. Поппера, Ст. Тулміна, П. Фейєрабенда, а також роботи вітчизняних авторів – В. Шкоди і Т. Булавіной.

Парадигмальний підхід до розвитку науки і релігії запропоновано в роботах Т. Куна і Г. Кюнга. Компаративний аналіз науки і релігії, як форм пізнання, через порівняння методів, структури, критеріїв та ролі парадигм у них, представлені у роботах Й. Барбура і Дж. Полкінхорна.

Новий погляд на феномен спілкування в християнстві висвітлюється в роботах сучасних християнських вчених та теологів – С. Аверінцева, І. Зазіуласа, Г. Кюнга, І. Мейєндорфа, Й. Рацингера, К. Уєра, С. Хоружого, М. Еріксона, Х. Янараса.

Дослідженню екуменічного діалогу як одного з типів релігійної комунікації присвячені численні матеріали та документи, серед яких можна виділити керівництво з екуменічної герменевтики “Скарб у посудинах глиняних”, матеріали Другого Ватиканського Собору, збірник документів і матеріалів “Православ’я та екуменізм”.

При цьому у науковій літературі практично відсутнє вивчення специфіки релігійної комунікації як своєрідної практики комунікації в культурі. На сьогодні не розроблені теоретико-методологічні основи дослідження релігійної комунікації, відсутня відповідна філософська концептуалізація.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна в рамках комплексної програми НДР “Концепція цілісності: проблема духовності в науці та культурі” (д/р № UA 01008737р).

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є концептуалізація проблеми релігійної комунікації в європейській культурі. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку взаємопов’язаних завдань:

- систематизувати основні підходи до феномену комунікації в комунікативній філософії ХХ століття, що дозволяє виявити загальнокультурні принципи комунікації, що в свою чергу дає можливість опрацювати власний інструментарій для дослідження комунікації в релігії;
- провести порівняльний аналіз домінантних комунікативних практик науки та релігії для виявлення специфіки релігійної комунікації і визначення її ролі в комунікативному просторі культури;

- виявити типології релігійної комунікації, яка дає можливість глибше дослідити специфіку саме релігійної комунікації, показати джерела її виникнення й розвитку, визначити її місце та роль в культурі;
- дослідити взаємовідношення Я - Інший в релігійному контексті, що дозволяє сформулювати базові комунікативні принципи релігії.

Об'єкт дослідження – культура як комунікативний простір (на матеріалі європейської культури).

Предмет дослідження – комунікативні аспекти релігії (на прикладі християнства).

Теоретичні та методологічні засади дослідження. Методологічною основою дослідження є порівняльно-історичний метод, за допомогою якого було виявлено спільне та особливе в різноманітних концепціях комунікативної філософії та створено інструментарій для проведення дослідження. Використовується також феноменологічний підхід, за допомогою якого, зокрема, була побудована типологія релігійної комунікації.

В дисертації були використані принципи компаративного аналізу при порівнянні науки та релігії як двох формоутворюючих комунікативних практик європейської культури. Пов'язаний з ним принцип парадигмального підходу допоміг визначити місце, роль та значення комунікації як в релігії, так і в науці. Дане порівняння надало можливість показати їх подібність та відмінність, а також визначити функції комунікації для кожної з них.

В дисертації широко використані сучасні теологічні підходи (Г. Кюнг, К. Барт, І. Зізіулас, Й. Рацингер, К. Уер, Х. Янарас), які описують динаміку релігійної комунікації. Це дало можливість побачити, що в основі принципів релігійної комунікації лежить надемпіричний тип комунікації, який має фундаментальне значення для всіх інших типів релігійної комунікації. Саме надемпіричний тип комунікації є “ідеальною моделлю” інших видів релігійної комунікації.

Наукова новизна здобутих результатів:

- запропоновано систематизацію філософських підходів до феномену комунікації, визначено загальнокультурні принципи комунікації;
- шляхом компаративного аналізу комунікації в науці та релігії показано, що наука є *парадигмально-комунікативною* моделлю, а релігія *комунікативно-парадигмальною* моделлю комунікації в культурі. В науці присутність парадигми є первинною по відношенню до комунікації, в релігії, навпаки, - комунікація є субстанційно первинною по відношенню до будь-якої парадигми;
- визначена особливість релігійної комунікації, котра специфікована через три гетерогенні виміри: тринітарне (спілкування Бога-Трійці “всередині Себе”), вертикальне (Бог – людина, тобто модус одкровення, та людина – Бог, тобто модус молитви) та горизонтальне (людина - людина, людина – спільнота, спільнота - спільнота);

- виявлено, що принципи релігійної комунікації актуалізуються в просторі загальнокультурної комунікації через систему відкритих персоналістських цінностей: любов, зустріч, діалог, розмова, особистість, відкритість, свобода, відповідальність та ін.; показано, що християнська релігія була джерелом артикуляції цих цінностей, вона ж і живить їх семантичну невичерпність;

- показано філософське значення екуменізму як практичної форми між-конфесійної та міжрелігійної комунікації, виділено дві магістральні комунікативні стратегії: стратегію подібності та стратегію розрізнення, які не є власне релігійними, а релігійно акцентованими.

Практичне значення здобутих результатів. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані у дослідженнях, спрямованих на вивчення та розуміння феномену комунікації та її ролі в культурі. Здобуті результати можуть використовуватися як у науковій, так і у викладацькій діяльності, бути включеними до курсів та спецкурсів з культурології, релігієзнавства, теології (богослов'я), філософії та, звичайно, комунікативної філософії. Вони використовувалися автором під час викладання курсу “Релігієзнавство” у Національному технічному університету “Харківський політехнічний інститут”.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження були викладені в доповідях на наукових конференціях: “Людина: дух, душа, тіло” (Суми, 1999, Суми, 2000), “Фундаменталізація вищої технічної освіти – необхідна умова випуску конкурентноспроможних фахівців” (Харків, 2001), “Філософські, культурологічні, релігієзнавчі аспекти осмислення сучасного світу та їх науково-методичне значення” (Запоріжжя, 2001), “Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті як основа сучасної філософії освіти” (Дніпропетровськ, 2002), “Постмодернізм: підсумки, проблеми, перспективи” (Житомир, 2003). Матеріали дисертації обговорювалися на науковому семінарі кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Публікації. Основні ідеї та положення дисертації викладено у 7 публікаціях, 4 з яких опубліковані в наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації зумовлена її метою, завданнями та логікою дослідження і складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 183с., список використаних джерел включає 158 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** висвітлено авторське бачення актуальності теми і сучасного стану її вивчення; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету та завдання дослідження, його об'єкт, предмет, методи дослідження, наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення; розкрито зміст апробації результатів дисертації; наведена кількість публікацій за темою дослідження.

У першому розділі дисертації “Комунікативний простір культури (комунікативна філософія в ХХ ст.)”, що містить сім підрозділів, запропоновано систематизацію філософських підходів до феномену комунікації. У даному розділі досліджуються найбільш впливові філософські концепції, присвячені проблемам комунікації, аналізуються головні ідеї та загальнокультурні принципи комунікації.

В першому підрозділі (1.1.) “Комунікативна філософія та “лінгвістичний поворот” показані головні передумови та причини виникнення комунікативного напрямку в філософії. Зміна парадигм, яка окреслилась ще у ХІХ столітті, здійснилась у ХХ. Відбувся перехід від парадигми свідомості до парадигми мови. В герменевтиці (М. Гайдеггер, Г. Г. Гадамер) та лінгвістичній філософії (Л. Вітгенштейн) було переконливо показано, що свідомість зумовлена мовою, яка має діалогічну природу, тобто існує тільки в інтерсуб’єктивному вимірі між співрозмовниками або діючими суб’єктами. Це призвело до зміщення фокусу дослідження у філософії від суб’єктивності до інтерсуб’єктивності, що, в свою чергу, спричинило появу нового напрямку – комунікативної філософії.

Проведено огляд найбільш відомих праць вітчизняних авторів (М. С. Кагана, В. П. Конецької, Б. О. Родіонова), де аналізується поняття “комунікація”, передусім, з огляду на її суто інформаційні риси. Комунікація в працях цих авторів тлумачиться як соціальна взаємодія людей, в процесі якої здійснюється обмін або передача інформації. Робиться висновок, що комунікація є специфічним видом діяльності, основним результатом якої є пізнання та розуміння. В цих роботах ми стикаємося з проблемою розрізнення комунікації та спілкування.

Розглядаються різноманітні класифікації типів форм спілкування, які були розроблені у вітчизняній філософії радянського періоду (М. С. Каган, Б. О. Родіонов, Е. О. Лобовікова та ін.). Ці дослідження допомагають побачити, що світ культури просякнутий різними комунікативними актами, що дозволяє говорити про культуру як своєрідний комунікативний простір, де існує безліч комунікативних практик. Однак в рамках цього підходу не здійснюється розкриття суті комунікації, її глибинного змісту та особливої ролі в бутті людини, який вона набуває в комунікативній філософії.

У другому підрозділі (1.2) “Біля джерел комунікативної філософії” розглянуті витoki інтересу до феномену комунікації в посткласичній філософії. Зсув центру уваги в філософії з природи на людину, з онтології та гносеології на антропологію, етику та естетику в кінці ХVІІІ та на початку ХІХ століть викликає необхідність в осмисленні міжлюдського спілкування. В центрі нової філософії стоїть людина та її життя в усьому їх різноманітті і тема спілкування набуває свого власного сенсу. В цей період закладаються основні ідеї майбутньої комунікативної філософії, розвиток якої буде іти шляхом, який проклав Л. Фейєрбах.

Підхід Фейєрбаха можна назвати антропологічним, тому що він розглядав проблеми спілкування в контексті питання про людську сутність, яка, на його думку, може розкритися лише у діалозі, у спілкуванні. Спілкування є умовою для розкриття

людської сутності, шляхом для досягнення єдності людини з людиною, тоді як відокремлення веде до обмеженості. Фейербах розглядав відносини людей як духовні відносини “Я і Ти”. Основним змістом діалогічної комунікації, на його думку, мусить стати любов. Вона є силою, яка веде до зближення людей, веде до спільності. Основні ідеї Фейербаха отримали подальший розвиток у “діалогічному мисленні” на Заході в діяльності гуртка “Патмос” у Берліні (1919-1923). Серед його членів були відомі філософи М. Бубер, К.Барт, Ф. Розенцвейг, Н. Бердяєв та ін.

Згідно з завданням дисертації, ідеї Ф. Розенцвейга привертають особливу увагу. Його підхід можна позначити як гносеологічний, тому що в своїй філософії “здорового глузду” він вказує на комунікативний характер пізнання (щоб знати, необхідно бути в комунікації). Бог, людина та світ мають своє окреме буття і можуть відкритися нам тільки в досвіді взаємодії, в діалозі. Комунікація або діалог є тим простором, в якому досягається справжнє пізнання. Виходячи з постановки проблеми пізнання, Розенцвейг приходять до позитивного розуміння розрізень. Розрізнення, на його думку, збагачують взаємовідношення, вони є передумовою продуктивності діалогу, однаковість же, навпаки, вказує на непотрібність спілкування, оскільки позбавляє нас можливості набуття чогось нового, вона загрожує зникненням одного в іншому. Близьку позицію відстоював К.Поппер у своєму “Міфі про концептуальний каркас”, а також М. Бахтін. Важливою особливістю діалогічного методу пізнання, згідно з М.Бахтіним, є те, що він має темпоральні риси, тобто нове мислення – це мислення в часі. Тому основними характеристиками справжнього діалогу є теперішність, подієвість, унікальність, присутність Іншого.

У третьому підрозділі (1.3) “”Екзистенціальна комунікація”: Карл Ясперс” здійснена спроба інтерпретації основних ідей комунікативної філософії К. Ясперса. Його підхід до феномену комунікації можна позначати як екзистенціальний з огляду на те, що він розглядав проблеми комунікації крізь призму людського буття, як існування у присутності Іншого. Буття людини, на його думку, може протікати на різних рівнях свідомості, кожен з яких викликає свій власний тип комунікації, з власними межами, завданнями та змістом. Ясперс виділяє чотири типи комунікації (*емпірична, раціональна, духовна, або комунікації наявного буття, та екзистенційна*). Три перших типи комунікації мають певні недоліки, бо комунікація не є самоціллю, а лише засобом для досягнення утилітарних цілей, в них існує негативне ставлення до людини, як до речі, а міжлюдські стосунки розглядаються як можливість панування над іншими людьми, тому вони не можуть привести до розкриття людської екзистенції, оскільки не беруть до уваги точку зору окремої людини та можуть суперечити її особистісним намірам. У зв’язку з цим Ясперс вводить особливий тип комунікації – екзистенційну комунікацію, в якій, на його думку, здійснюється справжнє буття людини. Ця комунікація допомагає викристалізувати власну ідентичність та екзистенцію; це простір, де людина вперше зустрічає та пізнає саму себе за допомогою іншого; це, по суті, є комунікація-діалог; її неможливо підготувати, вона існує тут і тепер у своїй неповторності. Буття людини на рівні екзистенції здійснюється, як

спів-буття, як “буття з іншим” і для іншого. Ця комунікація задає основні модуси людського буття, як буття у свободі, у любові, у люблячій боротьбі, у відвертості, у відповідальності. Екзистенціальна комунікація відкриває можливість для появи екзистенційної спільноти. Комунікація і екзистенція, на думку Ясперса, вимагають певного підґрунтя, яким є трансценденція, бо без “трансценденції екзистенція стає безплідною та позбавленою любові демонічною впертістю”.

Таким чином, комунікація для Ясперса є універсальним поняттям, за допомогою якого розкривається особливість людського буття та з’являється можливість екзистенції, самій по собі необ’єктивованій, бути розкритою, почутою та зрозумілою іншою людиною.

У четвертому підрозділі (1.4) “Комунікація як діалог “Я – Ти”: Мартін Бубер” проаналізовані основні теми спілкування як діалогу. Оскільки діалог є центральним поняттям в концепції Бубера, то його підхід до феномену комунікації можна визначити як діалогічний. Описані особливості двох основних модусів діалогу “Я – Ти” та “Я – Воно”, в основі яких лежить подвійний спосіб буття людині в світі, буття як відвертість і буття як замкненість, буття як діалог і буття як монолог. Дослідження даних модусів діалогу допомогло виявити їх основні принципи. Справжньою формою комунікації виступає діалог “Я – Ти”, головні риси якого – присутність та безпосередність, тобто вказує на відсутність будь-якого посередника чи попереднього знання, фантазії, цілі чи пристрасті. М.Бубер вважає, що простором справжнього діалогу є зустріч, основними рисами якої є виключність, неповторність, спонтанність, унікальність, взаємність, теперішність. Ці відношення характеризуються як суб’єкт-суб’єктні. Саме тут досягається набуття, відкриття та цілісне сприйняття Ти. Несправжньою формою комунікації є діалог Я – Воно, який характеризується пізнавально-оціночним відношенням та існує в двох видах (технічний діалог та монолог). Ці відношення характеризуються як суб’єкт-об’єктні. Тут інша людина стає об’єктом серед об’єктів, річчю серед речей.

У п’ятому підрозділі (1.5) “Німецька школа комунікативної філософії в другій половині ХХ століття: Отто Больнов, Карл Апель та інші” розглянуто конгломерат підходів до проблем комунікації в роботах німецьких філософів, таких як О. Больнов, К. Апель, В. Кульман та інших. Підхід названих авторів до проблеми комунікації можна визначати як етико-практичний. Подальший розвиток комунікаційної проблематики розглядається, насамперед, у етичному дискурсі. Однією з головних задач, яку вирішують дані автори, є знаходження універсальних умов комунікації, завдяки яким стає можливим людське спілкування та розуміння. Комунікативна практична філософія прагне не лише обґрунтувати можливість, але й історичну необхідність моральних норм. Звернення до етичного дискурсу у сучасній теорії комунікації обумовлено розвитком науки та техніки, який привів до появи нової раціональності – “формальної раціональності”. Вона, на думку М. Вебера, стає домінуючою в сучасному суспільстві і характеризується ігноруванням соціальних цінностей, відсутністю особистісного виміру та прагненням до влади над суспільством.

Критика цього типу мислення міститься у працях канадського філософа Ч. Тейлора. Звернення до проблеми інтерсуб'єктивності, яка стала визначатися як найголовніший вимір життя, призвела до трансформації самої філософії (К. О.Апель). У роботі “Трансформація філософії” Апель розглядає комунікацію як останню авторитетну інстанцію, в просторі якої належить здійснювати розробку ціннісних нормативів за допомогою *практичного розуму*, який інтерпретується як *дискурсивно-комунікативний розум*. В. Кульман у роботі “Рефлексивне граничне обґрунтування” аналізує такий розум у світлі лінгвістичного та комунікативно-теоретичного повороту, де ключовими словами є “аргументація” та “дискурс”. За Г. Йонасом принцип відповідальності, набуває рис універсального принципу нової етики, здатної забезпечити виживання людства. Для нашого дослідження особливий інтерес представляють такі поняття як “ідеальна” або “трансцендентальна” комунікація, а також “необмежена комунікативна спільнота”, тому що релігійна комунікація пов'язана з їх наявністю.

Ключовими поняттями процесу комунікації в концепції Больнова є “розмова” та “зустріч”, в яких тісно пов'язуються між собою екзистенціальні, моральні та педагогічні аспекти проблеми комунікації. Розмова, на думку Больнова, це конкретна ситуація, де можливе прояснення антропологічних основ мови. Саме в розмові переплітаються між собою різні аспекти процесу спілкування, саме тут можливими є реалізація як етичного, так і педагогічного змісту мови. Справжня розмова – це розмова, в якій “відкривається серце та обговорюються граничні питання”. У цьому контексті ідеї О.Больнова перетинаються з ідеями Ясперса і Бубера, а діалог визначається як “справжня форма комунікації”. Больнов підсилює значення “зустрічі” в житті людини і стверджує, що зустріч є умовою для здійснення справжнього людського існування і веде до зміни людини та її життя, до відкриття власної екзистенції. Справжня зустріч завжди є доленосною подією.

У шостому підрозділі (1.6) “Етика та комунікація в теорії Юргена Габермаса” окремо розглянута теорія комунікативної дії Габермаса. Комунікація розглядається ним як простір, в якому уможлиблюється рішення багатьох проблем сучасного світу, перш за все, проблеми демократії, прав та свобод людини, проблеми етики, філософії тощо. Комунікація, на його думку, несе в собі продуктивну силу для звільнення людини від будь-яких форм соціального насильства. Однак слід відзначити, що не будь-яка інтеракція може бути плідною. Габермас наголошує на негативній функції засобів масової комунікації, яка часто-густо веде до колективного осліплення та панування несправжньої, монологічної комунікації. Зникнення діалогічної комунікації, на його думку, загрожує людині втратою власної ідентичності. Тому він, так само як і К. Ясперс та М. Бубер, розділяє комунікацію на дві основні форми – комунікативну дію та дискурс, кожна з яких має певні межі та риси. З двох основних форм повсякденної комунікації він виділяє дискурс як справжню форму комунікації. За своєю суттю вона є діалогічною формою комунікації, в якій досягається спів-участь у розмові та розуміння того, про що йде мова. В дискурсі шляхом

аргументації та обґрунтування можна досягнути консенсусу, прийти до згоди, що і є метою комунікації. Дискурс включає певну етику, яка дозволяє створити симетричні умови для її учасників. Рівність і взаємоповага є основними умовами дискурсу.

Етика дискурсу не пов'язана ні з якими змістовними орієнтирами, вона тільки пропонує *процедуру* практичного дискурсу, в процесі якого можна шляхом аргументації досягти згоди з питань тієї чи іншої норми, яка може стати універсальною. Підхід Габермаса до феномену комунікації можна визначити як практичний, оскільки комунікація є тим простором, де вирішуються все нагальні питання людського буття.

У сьомому підрозділі (1.7) “Діалог та діалогізм у М. Бахтіна” розглянуті основні ідеї бахтіанської філософії діалогу. В роботах М.М.Бахтіна діалог набуває універсального значення, діалогічною є не лише комунікація, але й природа свідомості, природа самого людського життя. “Жити – значить приймати участь в діалозі: запитувати, прислухатися, відповідати, погоджуватися і т.д. У цьому діалозі людина приймає участь вся і всім життям: очами, руками, душею, духом, всім тілом, вчинками”.

Структура діалогу вимагає присутності Іншого. Відношення “Я та Інший” надаються раз і назавжди. З одного-єдиного “Я” неможливо сформувати цілісне уявлення про людину. Інший – онтологічна умова існування будь-якого Я. Але діалог розгортається не тільки між свідомими суб'єктами, але й всередині однієї свідомості. Тим самим Бахтін розширює та поглиблює поняття “Інший”. “Інаковість” слід шукати всередині суб'єкта, всередині “Я”, яке само по собі є діалогічним відношенням Я та Іншого. Тобто, інаковість включається мислителем в структуру “Я”. Інший є невіддільним від Я, від самості, і в той же час в цій своїй якості, Інший не може до кінця поглинатися чи бути знятим будь-яким Я. Інший істотно, конститутивно є необхідним для утворення самого Я та його світу. Діалогізм інтерпретується Бахтіним достатньо широко – від внутрішнього діалогу як одиниці свідомості до мовного висловлювання та від нього до діалогу культур. В діалогічному відношенні він вбачав єдину форму відношення до людини як особистості, яка зберігає його свободу та незавершеність. Проблематика діалогу є онтологічною, саме тому вона стає продуктивною для спеціалістів найрізноманітніших гуманітарних галузей. Бахтіанський діалог не є риторичною структурою питань-відповідей і не є комунікативною моделлю, а самим буттям. Тут позиція М.Бахтіна наближається до “герменевтики буття” М.Гайдегера та Г.-Г.Гадамера.

Другий розділ “Комунікативні практики в культурі – наука та релігія”, що складається з трьох підрозділів, присвячений порівняльному аналізу двох домінуючих комунікативних практик, а саме комунікаціям в науці та релігії. Це дозволило побачити їх подібність та відмінність, а також більш точно визначити роль, значення та місце комунікації як в релігії, так і в науці. Висунуто гіпотезу, що наука є парадигмально-комунікативною моделлю культури, тоді як релігія є комунікативно-парадигмальною моделлю.

У першому підрозділі (2.1) “Парадигмально-комунікативна модель Т. Куна” проведено аналіз роботи Т. Куна “Структура наукових революцій”, в якій автор не тільки пропонує власний погляд на розвиток наукового знання, а й торкається питань щодо специфіки комунікації в науці. У своїй концепції розвитку наукового знання він виділяє три якісно різних етапи - *допарадигмальний, парадигмальний та постпарадигмальний, або екстраординарний*. Кун показує взаємозв’язок між стадіями науки та кількісним рівнем комунікації через центральне поняття своєї концепції - парадигми. Комунікація в науці здійснюється в трьох основних режимах. В допарадигмальний період, при наявності одночасного існування багатоманіття способів бачення світу, комунікація є “*неповною*”; на парадигмальній стадії науки, яка характеризується глибоким консенсусом в межах наукової спільноти, відбувається “*повна*” комунікація; в постпарадигмальний період комунікація має обмежений характер, як в межах наукової спільноти, так і за її межами, тому комунікація у цій стадії здійснюється за допомогою “перекладу”. Основними факторами, які впливають на продуктивність та характер комунікації, є відмінність способів бачення світу, практика наукового дослідження, мова опису явищ, цінності та критерії наукової спільноти.

Наукова спільнота – друге важливе поняття, за допомогою якого Т. Кун описує розвиток наукового знання, а також окреслює межі комунікації. Структура наукової спільноти дозволяє виявити межі повної комунікації, а також побачити додаткові труднощі, які пов’язані з процесом комунікації. Кожна наукова спільнота має свій власний предмет дослідження та свої власні критерії перевірки. Відмінність проблем, які вирішуються в науковій спільноті, та відмінність критеріїв перевірки наукового знання можуть бути причинами неповної комунікації в науці.

Отже, згідно з концепцією Куна, всі основні форми наукової комунікації (неповна, повна та обмежена) співвідносяться з парадигмою та структурою наукової спільноти, а єдність наукової спільноти та парадигми є необхідними умовами справжньої (повноцінної) комунікації в науці. Лише в умовах єдності парадигми та наукової спільноти, яка має свій власний предмет дослідження, можлива повна, або справжня, наукова комунікація. Дане розуміння проблеми комунікації в науці дозволяє автору дисертаційного дослідження говорити про те, що наука представляє собою парадигмально-комунікативну модель комунікації в культурі.

У другому підрозділі (2.2) “Комунікативно-парадигмальна модель Г. Кюнга” розглядається концепція парадигмального розвитку християнства та церкви. Показано, що для створення власної моделі еволюції християнської церкви Кюнг застосував кунівську схему розвитку науки. Історичний та парадигмальний підходи дозволили Кюнгу виявити основні кризові етапи християнської думки, а також окреслити шість основних парадигм християнської теології та церкви – юдео-християнська есхатологічна парадигма ранньохристиянської церкви (ап. Павло); елінсько-візантійська парадигма давньої церкви (Оріген - православна парадигма); середньовічна римо-католицька парадигма (Августин); реформаторська пара-

дигма (Лютер); новоєвропейська просвітницька парадигма, або парадигма модерну (Ф. Шлейермахер та ліберальна теологія); постпросвітницька, або постмодерна, парадигма (К. Барт та діалектична теологія).

Виявлено, що парадигма в концепції Кюнга набуває універсальних рис, вона є інтерпретаційною, пояснюючою моделлю, згідно з якою людина сприймає та розуміє Бога, саму себе та навколишній світ. Вказано, що як змістовна норма будь-якої парадигми взята “біблійна вість”, зміни якої приводили до “теологічних революцій”, в результаті яких з’являлася нова християнська парадигма. Поява нової парадигми завжди актуалізувала екуменічні питання, а разом з ними і потребу в релігійному діалозі, складність якого також пов’язана з “несумірністю теологічних парадигм”. Таким чином, кюнгівська концепція розвитку християнської теології та церкви включила в себе два ключових поняття з концепції Т. Куна – “парадигма” та “принцип несумірності”.

Побудова теологічної концепції розвитку християнської теології і церкви стимулює постановку та вирішення низки важливих питань. По-перше, вона порушує необхідність обговорення екуменічних питань завдяки активізації міжконфесійного та міжрелігійного діалогу. По-друге, прояснює головні причини міжконфесійного різноманіття. По-третє, актуалізує пошук шляхів мирного співіснування в ситуації поліцентричності, полікультурності та полірелігійності сучасного світу.

У третьому підрозділі (2.3) “Порівняльний аналіз концепцій Т. Куна та Г. Кюнга: подібність та розрізнення” аналізується подібність та розрізнення між наукою та релігією як комунікативними практиками культури за допомогою основних понять обох концепцій. Такими ключовими поняттями є “парадигма”, “принцип несумірності” та “комунікативна спільнота”, якими виступають наукові та релігійні спільноти.

Виявлено, що в цих випадках термін “парадигма” означає певну сукупність теоретичних та методологічних припущень, які діють протягом певного відрізка часу і які об’єднують членів комунікативних спільнот. Показано, що в змісті, часі дії та функціях парадигми містяться й основні розрізнення, а саме: зміст релігійної парадигми ширше наукової; час дії релігійної парадигми є обмеженим лише з одного боку, тобто релігійна парадигма має початок, але не має кінця; наявність Бога, як головного суб’єкта комунікації в релігії, надає цій комунікації статус онтологічної. Комунікація в релігії є первинною по відношенню до парадигми. Бог не є предметом або об’єктом релігійної рефлексії, Бог, в першу чергу, є суб’єктом спілкування.

Застосування парадигмального підходу дозволяє також побачити, що релігія має відмінну від науки схему розвитку. Християнська релігія в своєму розвитку проходить три послідовних етапи – парадигмальний (раннє християнство), постпарадигмальний (католицький та православний напрямки християнства), та допарадигмальний (різноманіття протестантських парадигм). Тому “теологічна революція”, яка, як правило, закінчується появою нової релігійної парадигми, по-перше, не призводить до зміни парадигм, по-друге, не здатна зняти проблему комунікації, і,

по-третє, вводить релігію в ситуацію множини парадигм, тим самим актуалізуючи проблему комунікації в релігії.

Порівняльний аналіз тези про несумірність парадигм, як основної причини неповної комунікації в науці та в релігії, дозволяє експлікувати їх суттєву відмінність. По-перше, побачити, що несумірність парадигм в релігії також виражається в сприйнятті предмета та методу їх дослідження. По-друге, постійність предмета дослідження (Писання) та наявність трансцендентного суб'єкта комунікації (Бога) в релігії дозволяє виділити концептуальне ядро основних ідей релігійних парадигм, яке здатне забезпечити безперервність релігійної комунікації в період виникнення нової релігійної парадигми та досягнення розуміння, як однієї з основних цілей комунікативного процесу. По-третє, в ситуації міжпарадигмального або міжконфесійного діалогу гостро постає проблема сприйняття Іншого.

В ситуації руйнування комунікації (як в науці, так і в релігії), підсилюється роль спільноти (наукової та релігійної). Як показав Кун, саме від рішення спільноти залежить вибір парадигми, але в релігії ця ситуація ускладнюється характером виникнення як релігійної парадигми, так і релігійної спільноти. Релігійна спільнота, в першу чергу, має вертикальний вимір, а вже потім горизонтальний. Релігійні спільноти конституюються не тими або іншими конвенціями, а одкровенням та діями Бога. Дане розуміння характеру комунікації в релігії дозволяє визначити її як комунікативно-парадигмальну модель комунікації в культурі.

У третьому розділі “Таксономія комунікації в релігійній практиці”, що складається з двох підрозділів, зроблено спробу побудувати типологію релігійної комунікації. Це дозволило більш глибоко прояснити особливості релігійної комунікації, виявити її основні принципи і норми, а також окреслити її значення для розуміння як буття Бога, так і людини.

У першому підрозділі (3.1) “Типи релігійної комунікації” розглядаються такі феномени релігійної культури, які дають змогу побудувати певну типологію релігійної комунікації, яка спеціалізується за допомогою трьох гетерогенних вимірів: тринітарне (спілкування Бога-Трійці “всередині Себе”), вертикальне (модус одкровення, модус молитви), горизонтальне (міжособистісна модель, соціальна модель, екуменічна модель).

Обґрунтовується базисний онтологічний характер тринітарної комунікації в християнстві, в основі якої лежить догмат про Бога-Трійцю. Буття Бога інтерпретується як співвіднесене буття, як буття спільності в спілкуванні. Комунікація тут є засобом буття самого Бога, буття, яке розкривається через спілкування як всередині Трійці, так і поза її межами (спілкування з людиною). Отже, комунікація отримує зовсім нове значення, вона розкривається як першооснова буття. Його основні принципи розкриваються через поняття “взаємопроникнення”, в основі якого лежить взаємна любов. Трійця дає змогу вирішити проблему іншості, осмислення її в тринітарному дискурсі відкриває, що Інший є абсолютним, він є не загрозою єдності, а, навпаки, її неодмінною умовою.

Запропоновано дві моделі вертикальної комунікації: теїстична модель, яка позначена рухом Бога назустріч людині та здійснюється в модусі одкровення, та антропологічна модель, яка позначена відповідним рухом людини назустріч Богу і здійснюється в модусі молитви. Розгляд основних форм вертикальної комунікації – одкровення, завіту, кенозису, дару, молитви та послуху – дає змогу виявити її основні принципи: відкритість, діалог, любов, турбота та відповідальність. Всі ці поняття вказують на необхідність присутності Іншого. Інший тут обумовлений екзистенційними, персонологічними та сотереологічними причинами.

Є підстави для виділення трьох моделей горизонтальної комунікації: міжособистісна (Я та Інший), соціальна (Я та співтовариство) та міжконфесійна модель (спільнота та спільнота). Відзначається, що принцип любові лежить в основі міжособистісної моделі релігійної комунікації, реалізація якої можлива лише через такі складові любові, як турбота, відповідальність, відкритість, жертвовність, прощення, співчуття та ін. Ці комунікативні принципи також вказують на необхідність Іншого. В просторі міжособистісної комунікації досягається зняття відчуження людини від людини та окреслюється потенційна можливість єдності між ними. Дискурс тілесності розкриває основний зміст соціальної моделі релігійної комунікації та вказує на основні принципи буття християнина, як буття “від” Іншого і “для” Іншого, символічне розкриття яких представлено в християнському культі (хрещення та причащення). В підрозділі описані і прокоментовані особливості міжконфесійної комунікації (абсолютизм, наближення до істини, єдності суті, культурний релятивізм та плюралістичний діалог).

У другому підрозділі (3.2) “Екуменізм як ціль міжконфесійної комунікації” представлена історія екуменічного руху, яка дозволяє побачити динаміку розвитку міжконфесійних відносин і визначити її подальші завдання. В ході міжконфесійної комунікації поступово зникає вертикальний вимір, натомість набирає силу горизонтальний, де діалог між релігійними спільнотами починає відігравати вирішальну роль. Комунікація розглядається як головна умова для досягнення основної мети міжконфесійної комунікації – єдності християнської спільноти. Виділені та проаналізовані основні підходи до визначення єдності християнської спільноти: імперіалістичний підхід, платонічний підхід, есхатологічний та біологічний підходи.

Показано, що міжконфесійна комунікація починається з принципу несумірності, але з установки на спілкування. Дослідження екуменізму як практичної форми міжконфесійної та міжрелігійної комунікації дозволило виділити дві магістральні комунікативні стратегії: модерністську стратегію подібності та постмодерністську стратегію розрізнення, які не є власне релігійними, а релігійно акцентованими.

У сучасному екуменічному діалозі підкреслюється позитивна роль розрізнення, воно починає розглядатися як необхідна основа єдності, співпраці, діалогу. Інший допомагає осмислити власну іншість, яка не веде до ізоляції, а народжує нове розуміння – розуміння співпричетності до чогось загального та єдиного. Дана направле-

ність визначила основні вимоги до принципів міжконфесійного діалогу – відкритість та взаємна повага.

Висновки У висновках дисертації підведені та узагальнені підсумки дисертаційного дослідження.

Список праць, опублікованих за темою дисертації

1. Юнусова Е.И. Духовное единство христианской церкви: проблема сосуществования// Вісн. Харків. нац. ун-ту. Серія Теорія культури і філософія науки. Людина: дух, душа, тіло. – Х., 1999.– № 429.– С. 111-115.
2. Юнусова Е.И. : Экуменизм: истоки и развитие// Гуманітар. вісн. Запор. держ. інжен. акад. – Запоріжжя, 2002.– Вип. №10. – С. 64-70.
3. Юнусова Е.И. Ганс Кюнг о парадигмальном развитии христианства (обзор). Вісн. Харків. нац. ун-ту. Серія: Теорія культури і філософія науки. Наука, теологія, постмодерн. – Х., 2002.– №552-1/2002.– Ч. 1.– С. 104-111.
4. Юнусова Е.И. Роль символа веры для единства христианства// Вісн. Нац. техн. ун-ту “Харків. політех. ін-ту”. Серія: Філософська антропологія і філософія культури. – Х., 2002. – Вип. 15. – С. 130-135.
5. Юнусова Е.И. Дух единство церкви// Людина: дух, душа, тіло: Матеріали: III. Наук.-теорет. конф. Суми, 15-16 квітня 1999 р. – Суми, 1999. – С. 64-65.
6. Юнусова Е.И. Протестантизм о природе человека// Людина: дух, душа, тіло: Матеріали: IV Міжнарод. наук-теорет. конф. Суми, 21-22 грудня 2000 р. – Суми, 2000. – С. 160-161.
7. Юнусова Є.Й. Методологічні підходи та інтерпретація протестантизму в курсі “Релігієзнавство” // Фундаменталізація вищої технічної освіти – необхідна умова випуску конкурентноспроможних фахівців: Матеріали: Міжнародної наук-метод. конф. Харків, 11-13 квітня 2001 р. – Харків, 2001. – С. 316-318.

АНОТАЦІЇ

Юнусова Є.Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.04 — філософська антропологія, філософія культури. —Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2005.

Дисертація присвячена концептуалізації релігійної комунікації в просторі європейської культури, де релігія (християнство), як і наука, ініціювала формуючі комунікативні моделі. Окреслені та докладно проаналізовані основні підходи комунікативної філософії ХХ століття. Продемонстрована контемпоральність ідей комунікативної філософії з основними ідеями релігійної комунікації, як у змістовному, етичному, так і у нормативному планах, що дозволило розглядати християн-

ську релігію як джерело артикуляції базових цінностей. Доведено, що релігія є комунікативно-парадигмальною моделлю культури, тоді як наука є парадигмально-комунікативною моделлю культури. Дана спроба специфікувати релігійну комунікацію через виділення трьох гетерономних вимірів: тринітарного, вертикального та горизонтального. Встановлено, що в екуменічному русі мають місце дві магістральні комунікативні стратегії – модерністська стратегія подібності та постмодерністська стратегія розрізнення.

Ключові слова: комунікація, комунікативний простір культури, релігійна комунікація.

Юнусова Е.И. Коммуникативное пространство религии в европейской культуре. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.04.— философская антропология, философия культуры. — Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2005.

Диссертация посвящена концептуализации религиозной коммуникации в пространстве европейской культуры, где религия (христианство), как и наука, инициировала формообразующие коммуникативные модели. Рассмотрены и подробно проанализированы основные подходы, существующие в коммуникативной философии XX века – антропологический, гносеологический, экзистенциальный, диалогический и практический. Установлено, что коммуникация является здесь не только способом связи или передачи информации, но и универсальным условием человеческой экзистенции, онтологическим основанием человеческого существования как такового, где первичным является отношение человека к иному существованию, к другой экзистенции. В пространстве подлинной коммуникации (“любовь”, “любящая борьба”, “экзистенциальная коммуникация”, “Я-Ты”, “встреча”, “диалог”, “дискурс” и др.) осуществляется открытие настоящего смысла человеческого существования, происходит взаимное сотворчество, совершается позитивное изменение человеческого бытия, становится возможным обоснование моральных норм. В диссертации показана связь идей коммуникативной философии с основными идеями религиозной коммуникации, как в этическом, содержательном, так и в нормативном планах, что позволяет рассматривать христианскую религию как источник артикуляции базовых европейских ценностей.

Компаративный анализ двух доминантных коммуникативных практик – науки и религии, дал возможность увидеть как их сходства, так и их различия, а также обозначить науку как *парадигмально - коммуникативную модель*, а религию как *коммуникативно - парадигмальную модель* в культуре. Показано, что коммуникация в религии является онтологическим условием зарождения, существования и функционирования как религиозной парадигмы, так и религиозного сообщества.

Определена специфика религиозной коммуникации через выделение трех гетерономных измерений: тринитарного, вертикального и горизонтального. Установлено, что коммуникация в христианстве приобретает субстанциональный статус, выступая первичной структурой бытия и будучи укорененной в природе христианского Бога. Троица рассматривается, прежде всего, как особый модус бытия Бога, как бытия общности в общении. Троица эксплицирует проблему инаковости, осмысление ее в тринитарном дискурсе показывает, что “Другой” является абсолютным, одновременно выступая как необходимое условие единства. Это дает основание утверждать, что инаковость в религиозном дискурсе связана с онтологией, а не с психологией. Проанализированы две магистральные коммуникативные стратегии экуменического движения – модернистская стратегия сходства и постмодернистская стратегия различия/различения, которая является доминирующей в современной интеллектуальной истории.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное пространство культуры, религиозная коммуникация.

Yunusova E.I. Communicative Space of Religion in European culture. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philosophy, Speciality 09.00.04. – Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture. – Vasyl Karazin National University in Kharkiv. – Kharkiv, 2005.

The thesis is devoted to conceptualization of religious communication European culture where Christian religion as well as science have initiated a basic communicative models. The main approaches of communicative philosophy in the XX century are observed and analysed in details. Up-to-date character of main ideas of communicative philosophy and religious communication is demonstrated from the point of view of their contents and ethical norms. It allowed to view Christianity as a source of basic European values. It is proved that religion is a communicative-paradigmatic model of culture, instead science is its paradigmatic-communicative model. Religious communication was specified through three different dimensions: trinital, vertical and horizontal. It was concluded that we can characterize the ecumenical movements by two main strategies: modern strategy of similarity and post-modern strategy of differentiation.

Key words: communication, communicative space of culture, religious communication.

Юнусова Євгенія Йосипівна

Комунікативний простір релігії в європейській культурі

Спеціальність 09.00.04 — філософська антропологія,
філософія культури

Автореферат на здобуття наукового
ступеня кандидата філософських наук